

Tomasz Oczkowski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

oczkotom@umk.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1479-3801>

Rozważania o możliwości wypracowania modelu karania podmiotów zbiorowych

<http://dx.doi.org/10.12775/SIT.2021.011>

1. Karanie podmiotów zbiorowych jako jeden ze standardów prawa unijnego

W dniu 19 września 2019 r. Katedra Prawa Karnego Materialnego WPAiE Uniwersytetu Wrocławskiego zorganizowała konferencję „Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych w świetle najnowszych zmian legislacyjnych”, która – jak wskazuje jej tytuł – była poświęcona problematyce odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych¹. W trakcie tej konferencji, prezentowane były stanowiska,

¹ Sama konferencja wiązała się w szczególności z oceną projektowanych, istotnych zmian w aktualnym w Polsce modelu odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych. Jednakże do dziś omawiane „nowości” prawne nie weszły w życie. Na marginesie zaś głównego nurtu rozważań chciałbym podkreślić, że przedmiotem analizy nie będą szczegółowe rozważania, jakie konkretnie podmioty zbiorowe mogą być „adresatem” tej szczególnej odpowiedzialności karnej. Co więcej, będę zamiennie posługiwał się pojęciami przedsiębiorstwa, korporacji i podmiotu zbiorowego, tj. pojęciami używanymi w literaturze dotyczącej

że w kontekście „klasycznego” prawa karnego nie jest praktycznie możliwe karanie podmiotów zbiorowych i adekwatne będą tu środki ze sfery administracyjno-karnej. Poglądy te są niestety trudne do zaakceptowania, choćby z prostego faktu. Co prawda, niewątpliwie proste „dopisanie” w kodeksie karnym możliwości karania podmiotów zbiorowych nie służyłoby spójności systemowej i raczej zasadne byłoby poszukiwanie innej drogi legislacyjnej, ale wypracowanie takich rozwiązań prawnych w aktualnej polskiej rzeczywistości było i nadal jest konieczne choćby z jednego powodu. Jak słusznie bowiem wskazuje Jerzy Skorupka, do karania podmiotów zbiorowych obligują nas choćby standardy unijne². Nie sposób wymienić tu wszystkich unijnych aktów prawnych przewidujących konieczność wprowadzania przez państwa członkowskie reakcji karnej na określone kategorie zachowań niedozwolonych, do których doszło w związku z funkcjonowaniem osób prawnych. Tylko przykładowo można wskazać: art. 5 ust. 1 i 2 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 5 kwietnia 2011 r. w sprawie zapobiegania handlowi ludźmi i zwalczania tego procederu oraz ochrony ofiar, zastępującej decyzję ramową Rady 2002/629/WSiSW (Dz.Ur. UE z 15.04.2011 r., L 101/1); art. 10 ust. 1 i 2 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/40/UE z dnia 12 sierpnia 2013 r. dotyczącej ataków na systemy informatyczne i zastępującej decyzję ramową Rady 2005/222/WSiSW (Dz.Ur. UE z 14.08.2013 r., L 218/8); art. 8 ust. 1 i 2 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 16 kwietnia 2014 r. w sprawie sankcji karnych za nadużycia na rynku (dyrektywa w sprawie nadużyć na rynku) (Dz. Urz. UE z 12.06.2014 r., L 173/179); art. 6 ust. 1 i 2 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/62/UE z dnia 15 maja 2014 r.

tego zagadnienia, traktując je jako równoznaczne, choć z pewnością znawcy innych dziedzin prawa mogliby tu zgłosić uzasadniony sprzeciw. W wielkim zaś skrócie: pojęcia te rozumiem jako możliwość karania osób prawnych oraz innych niż osoby fizyczne podmiotów posiadających samodzielność prawną, w szczególności osobowe i kapitałowe spółki prawa handlowego.

² J. Skorupka, *Model odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych w polskim prawie na tle standardów międzynarodowych*, w: *Nowa kodyfikacja prawa karnego. Tom XIV*, red. L. Bogunia, Wrocław 2003, s. 43–47.

w sprawie prawnokarnych środków ochrony euro i innych walut przed fałszowaniem, zastępującej decyzję ramową rady 2000/383/WSiSW (Dz.Urz. UE z 21.05.2014 r., L 151/1), art. 17 ust. 1 i 2 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/541 z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie zwalczania terroryzmu i zastępującej decyzję ramową Rady 2002/475/WSiSW oraz zmieniającej decyzję Rady 2005/671/WSiSW (Dz.Urz. UE z 31.03.2017 r., L 88/8) czy też art. 6 ust. 1–3 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/99/WE z dnia 19 listopada 2008 r. w sprawie ochrony środowiska poprzez prawo karne (Dz.Urz. UE z 6.12.2008 r., L 328/28). Tylko pobieżna lektura tych wybranych unijnych aktów prawnych, harmonizujących politykę karną państw członkowskich, jednoznacznie wskazuje, że konieczność karania podmiotów zbiorowych jest unijnym standardem. Jednak kwestia wypracowania koncepcji karania podmiotów zbiorowych zależy już od poszczególnych państw członkowskich.

I niewątpliwie pod względem formalnym Polska spełnia ten standard, gdyż od dnia 28 listopada 2003 r. obowiązuje Ustawa z 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary³ (dalej: u.o.p.z.). Niemniej jednak, oceniając tę ustawę już z kilkunastoletniej perspektywy, można powiedzieć, że jej praktyczne znaczenie jest nikłe. I w kontekście dalszych wniosków istotne jest to, że przyjęte w tej ustawie zasadnicze przesłanki ukarania podmiotu zbiorowego za dokonanie jednego z opisanych tam przestępstw przesądzają o wtórnym (następczym) charakterze tej odpowiedzialności. Bez prawomocnego osądzenia osoby fizycznej za przestępstwo popełnione w związku z funkcjonowaniem podmiotu zbiorowego odpowiedzialność karna podmiotu zbiorowego jest wyłączona. Przepisy u.o.p.z. określają przy tym trzy kategorie osób, które mogły być uznane za warunkujące możliwość ukarania podmiotu zbiorowego: osoby upoważnione do reprezentowania lub nadzoru, inne osoby działające za zgodą i wiedzą tych osób lub inne osoby, które uzyskały od pierwszej grupy uprawnienia decyzyjne lub kontrolne, ale scedowanie tych

³ Tekst jednolity: Dz.U. z 2020 r. poz. 359.

kompetencji było wynikiem bezprawnej decyzji⁴. Innymi słowy, bez naruszenia normy prawa karnego przez reprezentanta podmiot zbiorowy nie może być objęty zarzutem i ewentualnym orzeczeniem skazującym. W konsekwencji więc istotą tej odpowiedzialności nie jest „własne” naruszenie normy prawa karnego przez podmiot zbiorowy⁵. W przeciwieństwie więc do prawa cywilnego, gdzie wystarczy wyrządzenie szkody na skutek aktywności podmiotu zbiorowego i nie ma konieczności ustalenia, kto z danej struktury szkodę spowodował, ukaranie tego rodzaju podmiotu wymaga także ustalenia, iż zarzucanego postępowania dopuściła się osoba zaliczana do kręgu jej reprezentantów.

2. Inne argumenty przemawiające za zasadnością karania podmiotów zbiorowych

Wskazany powyżej unijny standard konieczności karania podmiotów zbiorowych oczywiście w żaden sposób nie precyzuje modelu odpowiedzialności karnej tych podmiotów oraz sam w sobie nie tłumaczy zasadności wprowadzania tego rodzaju odpowiedzialności.

W doktrynie jako argument przemawiający za karaniem podmiotów zbiorowych wskazuje się okoliczność, że orzeczenia sankcyjne organów administracyjnych nie dorównują znaczeniem wyrokom sądowym, a w konsekwencji nie są w stanie wzbudzać pożądanego społecznie potępienia dla negatywnych praktyk⁶. Innymi słowy, kary

⁴ M. Filar, w: *System prawa karnego. Tom I, Zagadnienia ogólne*, red. tomu A. Marek, red. naczelny Systemu A. Marek, Warszawa 2010, s. 431.

⁵ Tak słusznie D. Hrabat, *Materiałnoprawne aspekty odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w polskim prawie karnym*, Toruń 2008, s. 105 oraz M. Filar, w: *System prawa karnego. Tom I*, s. 427. M. Filar trafnie przy tym akcentuje, że dalszymi przesłankami odpowiedzialności karnej podmiotu zbiorowego są odniesienie bezprawnej korzyści z czynu „reprezentanta” oraz możliwość przypisania podmiotowi zbiorowemu jednej z postaci winy.

⁶ Tak O. Górniok, *Przestępczość przedsiębiorstw i karanie jej sprawców*, Warszawa 1995, s. 81.

administracyjne za szkodliwe praktyki podmiotów zbiorowych nie są w odczuciu społecznym utożsamiane z efektem „piętnującym”, który towarzyszy karom orzekanym przez sądy karne⁷. Na marginesie tych rozważań zaakcentować należy, że w widocznej w prawie unijnej praktyce narzucania państwowym członkowskim konieczności represjonowania szeregu obowiązków ze sfery prawa publicznego, wiele aktów prawa unijnego nie precyzuje rodzaju represji. Ustawodawca unijny bardzo często zostawia państwowym członkowskim wybór, czy sankcjonowanie nakazów lub zakazów ujętych w prawie unijnym ma być dokonane w drodze administracyjno-karnej czy też w drodze karnej *sensu stricto*. Jednak nie ma tu jednolitego wzorca postępowania legislatora unijnego. Co więcej, także w prawie unijnym są przykłady wskazujące na preferowanie represji karnej jako bardziej dolegliwej i tym samym spełniającej efektywniej cele leżące u podstaw represjonowania określonych zjawisk, uznawanych za szczególnie karygodne. Przykładem tego są przepisy przyjęte przy kolejnej unijnej modyfikacji procesu harmonizacji rozwiązań prawnych państw członkowskich w sferze zwalczania szkodliwych praktyk na rynku kapitałowym. W pakiecie nowych regulacji unijnych wprowadzono obowiązek wprowadzenia kar kryminalnych za niektóre zachowania. Sankcje administracyjne, które w poprzednim stanie prawnym były dopuszczalne jako zastępujące kary kryminalne, aktualnie mogą być co najwyżej sankcjami alternatywnymi, z możliwością wręcz całkowitej lub częściowej depenalizacji deliktów administracyjnych, o ile wymagane przepisy karne będą obowiązywać do dnia 3 lipca 2016 r.⁸ Przyczynami wprowadzenia

⁷ Tak J. van Erp, *Messy Business: Media Representations of Administrative Sanctions for Corporate Offences*, “Law & Policy” 2013, vol. 35, issue 1–2, s. 114; T. Oczkowski, w: *Rozporządzenie UE nr 596/2014 w sprawie nadużyć na rynku. Prawo rynku kapitałowego. Komentarz*, red. M. Wierzbowski, Warszawa 2016, s. 257.

⁸ Zob. art. 30 ust. 1 rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady nr 596/2014 z dnia 16 kwietnia 2014 r. w sprawie nadużyć na rynku oraz uchylające dyrektywę 2003/6/WE Parlamentu Europejskiego i Rady i dyrektywy Komisji 2003/124/WE, 2003/125/WE i 2004/72/WE (Dz.Urz.UE z 12.06.2014 r., L 173/1).

tego rozwiązania były dotychczasowe istotne odmienności w prawie represyjnym *sensu largo* państw członkowskich (przyczyna nowej harmonizacji), jak również uznanie, że jednolite sankcje karne będą skutkować tym, że w końcu kryminalizowane zachowania spotkają się z jednoznacznie negatywną społeczną oceną⁹.

Nadto podkreśla się, że choć wyspecjalizowane organy nadzoru (np. nadzoru giełdowego lub ochrony zbiorowych interesów konsumentów) posiadają z pewnością odpowiednie przygotowanie fachowe do ścigania podmiotów naruszających obowiązki prawa publicznego, za które to naruszenia grożą sankcje administracyjne, to jednak zasadny wydaje się wniosek, że organy administracyjne są bardziej skłonne do polubownego załatwiania tego rodzaju spraw¹⁰.

Ochrona prawna drogą cywilną także ma bardzo ograniczone oddziaływanie. Po pierwsze, droga cywilnoprawna wiąże się zasadniczo ze zrekompensowaniem szkód i krzywd wyrządzonych przez działania korporacji, a to oznacza, iż nie można wykluczyć, że korzyści osiągane z bezprawnych praktyk będą znacznie przekraczać wartość samych szkód wyrządzonych innym podmiotom. I po drugie, prawo cywilne w bardzo ograniczonym zakresie będzie uprawniać do podjęcia kompensacyjnych działań prawnych lub wręcz będą one wykluczone, co ma miejsce w sytuacji stworzenia zagrożenia dla cudzych interesów, bez dalszych następstw w postaci wyrządzenia szkód majątkowych¹¹.

Nie bez znaczenia jest także kwestia ograniczonego zakresu rodzaju sankcji, jakie mogą być orzekane w trybie administracyjno-karnym. I choć niewątpliwie w przypadku rynku reglamentowanego organy nadzoru posiadają tak szczególne środki prawne jak uchylene wydanych zezwoleń, to jednak ta sfera prawa represyjnego nie dopuszcza stosowania środków o innym charakterze dolegliwości, jak np. możliwość pozbawienia korzyści uzyskanych z czynów przestępczych, zakaz udziału w zamówieniach publicznych. W konse-

⁹ Zob. szerzej T. Oczkowski, w: *Rozporządzenie UE*, s. 257–258.

¹⁰ Tak O. Górniok, *Przestępczość przedsiębiorstw*, s. 81.

¹¹ J. Garus-Ryba, *Osoba prawna jako podmiot przestępstwa – modele odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych*, „Prokuratura i Prawo” 2003, nr 2, s. 47.

kwencji model administracyjno-karny, nawet w obszarze bardzo karygodnych praktyk, ze swej istoty może być uznawany przez same podmioty zbiorowe za mniej represyjną drogę. A to w sumie może skutkować odczuwaniem przez podmioty zbiorowe bezpieczeństwa i nieposiadaniem obaw przed realną i dolegliwą reakcją władzy publicznej na praktyki sprzeczne z prawem¹².

Za uzasadnieniem karania podmiotów zbiorowych przemawia jeszcze jeden argument. Są one przecież uczestnikami życia społeczno-ekonomicznego, a więc są także adresatami norm z zakresu prywatnego i publicznego prawa. W szczególności to ostatnie staje się coraz bardziej złożone i rozbudowane, a jego integralną częścią jest zawsze szereg nakazów lub zakazów. Innymi słowy, podmioty zbiorowe, tak jak osoby fizyczne, są adresatami zakazów i nakazów z pozakarnej sfery prawnej. I stąd właśnie wydaje się oczywiste, że najbardziej karygodne zachowania godzące w pozakarne normy powinnościowe winny być zabronione przez przepisy karne¹³. Prawo karne bowiem choć nie reguluje żadnej ze sfer życia społeczno-ekonomicznego, to właśnie ze swej istoty ma na celu ochronę dóbr indywidualnych i zbiorowych, przy pomocy środków karnych przed zachowaniami uznawanymi za szkodliwe. Mimo więc pełnej autonomiczności prawa karnego w sferze ochrony interesów uczestników życia ekonomicznego zachodzi bezpośrednie powiązanie między prawem karnym a przepisami ze sfery pozaprawokarnej – możliwość ukarania jest tu bowiem bezpośrednią pochodną zachowań uznawanych za bezprawne we właściwej sferze regulacyjnej, która zasadniczo pozbawiana jest tak drastycznych środków reakcji na szkodliwe zachowania, co właśnie cechuje prawo karne¹⁴. Oczywiście racjonalna polityka karna w sferze zwalczania patologii w obrocie gospodarczym jest bardzo trudna do wypracowania

¹² O. Górniok, *Przestępczość przedsiębiorstw*, s. 80–81. Zob. także A. Marek, *Prawo karne*, Warszawa 2005, s. 103, czy też H.J. Hirsch, *Problem odpowiedzialności karnej związków osób*, „Studia Prawnicze” 1993, nr 3, s. 5.

¹³ O. Górniok, *Przestępczość przedsiębiorstw*, s. 62.

¹⁴ Por. R. Zawłocki, w: *System prawa gospodarczego. Tom 10. Prawo karne gospodarcze*, red. tomu R. Zawłocki, z serii: *System prawa gospodarczego*, red. A. Szumański, S. Włodyka, Warszawa 2018, s. 36–37.

wania i można odnieść wrażenie, że nadmiar przepisów karnych zdaje się przeczyć obowiązującej także tu regule proporcjonalności, nie mówiąc już o zasadzie subsydiarności prawa karnego. I w tym aspekcie zasadny jest jeszcze jedna wniosek. Skoro bowiem korporacja jest także adresatem norm prawnych, a jednocześnie w sferze prawnej w jej imieniu działają osoby fizyczne, to działania tych osób w sensie prawnym są utożsamiane z działaniami samej korporacji¹⁵.

Co prawda trafnie wskazuje się, że cel ten można osiągnąć przez adresowanie norm prawa karnego do osób fizycznych, które w strukturze danego podmiotu zbiorowego są odpowiedzialne za jego reprezentowanie czy też tylko nawet za wdrożenie nakazów postępowania lub przestrzegania zakazów (np. ochrona p.poż., bezpieczeństwo pracy). I trafnie Robert Zawłocki uzasadnia ten aspekt reakcji karnoprawnej, że ci reprezentanci są gwarantami unikania naruszania norm prawnych, których nieprzestrzeganie jest zagrożone karą kryminalną. Czyli choć „powinnościowe” normy prawne są adresowane do podmiotu zbiorowego, jako odrębnego tworu prawnego, to zawsze jego organizacja i funkcjonowanie zależne są od powierzenia szerszych lub węższych uprawnień osobom fizycznym. A to przecież reprezentant podmiotu zbiorowego odpowiada za osiągnięcie celów leżących u podstaw powstania podmiotu zbiorowego, także w zgodzie z obowiązującym porządkiem prawnym¹⁶. Ale ten punkt widzenia nie neguje racjonalności karania samych przedsiębiorstw (podmiotów zbiorowych). Jest to bowiem przede wszystkim uzasadnienie dla karania osób fizycznych za czyny co do zasady o indywidualnym charakterze, gdzie norma powinnościowa, której naruszenie jest zagrożone karą kryminalną, formalnie ma innego adresata niż powiązana z nią norma prawa karnego. Przy czym nie można tu także pominąć chyba trafnej konotacji, że to w sumie „zastępcze” karanie stawia podmiot zbiorowy w komfortowej sytuacji – sam bowiem podmiot pozostaje poza zasięgiem prawa karnego. I wreszcie w doktrynie także słusznie akcentuje się, że

¹⁵ Tak trafnie H.J. Hirsch, *Problem odpowiedzialności*, s. 5.

¹⁶ Zob. szerzej R. Zawłocki, *Odpowiedzialność karna reprezentanta podmiotu zbiorowego*, Warszawa 2013, s. 184–185.

przy złożonych strukturach organizacyjnych ustalenie osoby lub osób odpowiedzialnych za realizację znamion czynu może być często niemożliwe. Odpowiedzialność osób fizycznych może „rozmyć się” w złożonej strukturze decyzyjnej i wykonawczej danej korporacji, a ustalone w postępowaniu karnym zachowania poszczególnych osób samodzielnie nie będą pozwalały przypisać odpowiedzialności za określone przestępstwo lub też będą pozwalały ocenić karnie tylko fragment aktywności, i to daleki od szkód wyrządzonych przez „zbiorowe” działanie korporacji¹⁷.

3. Przyczyny obiektywnych problemów w wypracowaniu schematu karania podmiotów zbiorowych a istniejące modele tej odpowiedzialności

Trafnie akcentuje się w doktrynie, że kwestia karania podmiotów zbiorowych nabrała szczególnego znaczenia od XIX w., a więc od chwili, gdy rozwój społeczno-ekonomiczny na świecie zaczął wiązać się z coraz większym znaczeniem prywatnych podmiotów zbiorowych, ze szczególnym udziałem spółek kapitałowych. I poza dyskusją pozostaje także fakt, że choć rozwijające się i efektywne podmioty korporacyjne stały się ważnym elementem życia społeczno-gospodarczego państw rozwiniętych, to niejednokrotnie ich funkcjonowanie prowadzi do naruszenia zbiorowych interesów konsumentów lub do pojawienia innych negatywnych skutków o charakterze powszechnym (np. zatrucie środowiska naturalnego, bankructwa banków, ubezpieczycieli, firm inwestycyjnych)¹⁸. I nie

¹⁷ Tak słusznie A. Marek, *Problem odpowiedzialności karnej przedsiębiorstw*, „Prokuratura i Prawo” 1995, nr 5, s. 26; B. Nita, *Koncepcje odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych w anglo-amerykańskim systemie prawnym*, „Prokuratura i Prawo” 2003, nr 2, s. 109–110 oraz J. Garus-Ryba, *Osoba prawna*, s. 45–46.

¹⁸ M. Filar, w: *System prawa karnego. Tom I*, s. 416–417; W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2013, s. 181.

jest tu żadnym zaskoczeniem, że w Anglii, kraju wiodącym w XIX w. w tworzeniu nowoczesnego państwa opartego na przemyśle z decydującą rolą spółek kapitałowych, już w 1842 i 1846 r., w związku ze zdarzeniami w komunikacji kolejowej, wprowadzono odpowiedzialność karną osób prawnych¹⁹. Niemniej jednak w Anglii, a potem w USA, koncepcja przesłanek karania osób prawnych była specyficzna²⁰. Odwołując się do przeprowadzonej przez Dorotę Hrabat analizy kształtowania się odpowiedzialności karnej osób prawnych w prawie angielskim, należy wskazać, że oparta ona została na teorii identyfikacji, tj. uznania, że korporacja popełnia własny czyn, przy czym wynika to z utożsamiania woli i decyzji kierownictwa z wolą i decyzją samej korporacji (*the directing mind*)²¹. Autorka akcentuje przy tym szczególne znaczenie Interpretation Act parlamentu brytyjskiego z 1889 r. oraz znaczenie orzeczenia wydanego w sprawie HL Bolton Co Ltd v TJ Graham & Sons Ltd (1957). W przepisach art. 2.1–2.2. oraz art. 19 Interpretation Act z 1889 r. jednoznacznie przyjęto, że pojęcie osoby oznacza też organy podmiotów zbiorowych, a wszelkie grzywny i kary mogą być nakładane na korporacje, co skutkowało zrównaniem odpowiedzialności karnej osób fizycznych i korporacji. Wskazana zaś sprawa, choć cywilna, miała duże znaczenie dla dopracowania w sferze karnej koncepcji *the directing mind*. To w tej bowiem sprawie rozstrzygnięto, że osoba prawna ma

¹⁹ Zob. szerzej M. Mohrenschlager, *Development in the sanctioning of legal persons in the European Union (national and European level)*, w: *Przestępczość gospodarcza z perspektywy Polski i Europy*, red. A. Adamski, Toruń 2003, s. 550–551, przy czym autor podkreśla, że choć koncepcja karania osób prawnych powraca właśnie w związku z nową rzeczywistością XIX w., to była ona znana w poprzednich wiekach, ale w grę wchodziło tu przede wszystkim karanie miast czy też wsi.

²⁰ Wskazać należy, że sądy amerykańskie długo odrzucały możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, przełom nastąpił dopiero w 1909 r. – wyrok Sądu Najwyższego USA w sprawie *New York Central & Hudson River Railroad v. United States* (212 US 481).

²¹ D. Hrabat, *Materialnoprawne aspekty*, s. 14–17. Zob. także M. Filar, *Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych (na tle ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary z 28 października 2002 r.)*, w: *Przestępczość gospodarcza z perspektywy Polski i Europy*, red. A. Adamski, Toruń 2003, s. 589–590.

mózg i nerwy, za które uznaje się kadrę kierowniczą. Innymi słowy, kadra kierownicza jest utożsamiana z wolą i umysłem korporacji. Inny zaś personel wykonawczy, to tylko „ręce” korporacji, i jego decyzje oraz działanie nie mogą być utożsamiane z wolą i czynami samej korporacji²².

W przypadku zaś USA jedną z kluczowych przesłanek karania podmiotu zbiorowego była okoliczność, że czynu zabronionego w interesie korporacji (osiągnięcie korzyści), pozostającego w związku z realizacją czynności służbowych przez osobę fizyczną, dopuściła się jakakolwiek osoba zatrudniona w tej korporacji. Dwie pierwsze przesłanki odpowiedzialności są analogiczne do tych, które występują w koncepcji odpowiedzialności wypracowanej w orzecznictwie angielskim, ale niewątpliwie amerykańska idea odpowiedzialności podmiotów zbiorowych poszerza krąg przedstawicieli podmiotów zbiorowych, których zachowanie mogło do takiej odpowiedzialności prowadzić – dotyczy bowiem także pracowników niższego szczebla²³. I trafnie wskazuje się, że ta koncepcja odpowiedzialności, oparta na odpowiedzialności posiłkowej (ang. *vicarious liability*), jest w swej istocie zbliżona do znanej prawu cywilnemu odpowiedzialności za czynności podwładnych²⁴.

²² D. Hrabat, *Materialnoprawne aspekty*, s. 15. Przy czym na kolejnej stronie autorka wskazuje na inne, również ważne, rozstrzygnięcie Izby Lordów, poddane następnie znacznej krytyce, które mocno zawęziło pojęcie osób zaliczanych do kręgu *directing mind*. Chodziło tu o rozstrzygnięcie Izby Lordów Parlamentu UK z dnia 31 marca 1971 r. w sprawie *Tesco Supermarkets Ltd v Natrass*, w którym uwzględniono argumentację apelującego Tesco. Sprawa dotyczyła oszustwa handlowego w jednym ze sklepów sieci Tesco, w którym ceny pewnego produktu nie dostosowano do aktualnych cen promocyjnych. Za ten błąd odpowiadał menadżer sklepu, ale uznano argumentację Tesco, że zalicza się on do niższego personelu tej korporacji i jest on tzw. inną osobą, a więc nie może być zaliczony do kręgu osób odpowiedzialnych za kierowanie sprawami Tesco. W konsekwencji więc jego decyzje nie mogą być utożsamiane z decyzjami Tesco. Tym samym oznaczało to zwolnienie Tesco z odpowiedzialności za zarzucany czyn, gdyż zachowało ono odpowiednią staranność, uczyniło wszystko, aby uniknąć tego rodzaju zdarzeń, a zarzucany czyn mógł być wyłącznie przypisany pracownikowi Tesco, który tego błędu się dopuścił.

²³ B. Namysłowska-Gabrysiak, *Odpowiedzialność karna osób prawnych*, Warszawa 2003, s. 114.

²⁴ J. Garus-Ryba, *Osoba prawna*, s. 51.

Wróćmy na kontynent. Za słuszny należy uznać wniosek, że okres rozwoju kapitalizmu jako istotnej przyczyny pojawienia się postulatów represjonowania karnego szkodliwych praktyk podmiotów zbiorowych spleta się z czasem pełnego upaństwowienia ścigania sprawców przestępstw i z powstaniem nowoczesnego prawa karnego, gdzie kluczowymi warunkami pociągnięcia do odpowiedzialności karnej stają czyn człowieka sprzeczny z prawem karnym i możliwość przypisania mu winy w znaczeniu prawa materialnego. I stąd też wypracowane w cywilizowanej części Europy standardy współczesnego prawa karnego, z zasadniczym elementem w postaci niezawisłych sądów, choć niewątpliwie ważne, to jednak są całkowicie nieadekwatne do problemu stosowania reakcji karnej na złe praktyki podmiotów zbiorowych.

Niemniej jednak nie wykluczało to możliwości zmian w prawie karnym także w obszarze Europy kontynentalnej. Przykładem tego są rozwiązania przyjęte w holenderskim prawie karnym. Holandia jest zresztą jednym z pierwszym krajów kontynentalnej Europy, która wprowadziła możliwość karania podmiotów zbiorowych. Nastąpiło to w 1951 r. na mocy art. 15 Economic Offences Act (EOA), przy czym odpowiedzialność ta była ograniczona tylko do przestępstw gospodarczych²⁵. Przepis ten został uchylony w 1976 r., kiedy to do holenderskiego kodeksu karnego (DCP) dodano art. 51, przewidujący możliwość karania podmiotów zbiorowych za każde przestępstwo. Przepis ten nadal jest przedmiotem sporów interpretacyjnych, niemniej jednak w 2003 r. holenderski Sąd Najwyższy sprecyzował przesłanki warunkujące możliwość karania podmiotów zbiorowych za przestępstwa (HR 21 października 2003, NJ 2006, 328 (Drifmest))²⁶: 1) czyn musi być dokonany przez osobę działającą w imieniu i na rzecz podmiotu zbiorowego, przy czym nie musi to być tylko pracownik tego podmiotu; 2) podmiot zbiorowy osiągnął korzyść majątkową z czynu jej reprezentanta; 3) zachowanie jej reprezentanta zostało zaakceptowane przez podmiot zbiorowy, przy

²⁵ Zob. szerzej B.F. Keulen, E. Gritter, *Corporate Criminal Liability in the Netherlands*, "Electronic Journal of Comparative Law" 2010, vol. 14.3, s. 2, www.ejcl.org (dostęp: 14.03.2021 r.).

²⁶ Ibidem, s. 3.

czym wystarczające jest tu ustalenie, że do zachowania doszło z powodu braków organizacyjnych lub braków w nadzorze²⁷.

W pełni należy więc podzielić stanowisko Oktawia Górniok, że wypracowane i przyjęte fundamenty prawa karnego, są zasadniczymi przeszkodami w objęciu podmiotów zbiorowych możliwością pociągnięcia do odpowiedzialności karnej. I niewątpliwie przeszkody te dotyczą trzech kwestii:

- 1) braku czynu w znaczeniu karnoprawnym,
- 2) braku zdolności do zawinienia w znaczeniu karnoprawnym,
- 3) braku zdolności reagowania na karę, odpowiednio do celów i funkcji stawianych w prawie karnym²⁸.

Jednak ta w pełni poprawna diagnoza sama w sobie nie wyklucza możliwości wypracowania modelu odpowiedzialności karnej korporacji. Przed próbą sprecyzowania wniosków końcowych podnieść należy, że zaakcentowany problem niespójności między poszczególnymi gałęziami prawa nie jest także obcy klasycznemu prawu karnemu. Nie wchodząc tu w szczegóły i nie dbając o poprawność terminologiczną, należy zaznaczyć, że w sferze pozakarnej „czynem” jest samo postępowanie podmiotu zbiorowego, bez względu na to, czy uda się nam ustalić skonkretyzowaną osobę odpowiedzialną za dane zachowanie. Z punktu zaś widzenia klasycznego prawa karnego czynem jest tylko zachowanie osoby fizycznej i tylko ona ma zdolność ponoszenia winy, jako jednej z kluczowych przesłanek przypisania odpowiedzialności karnej.

I przechodząc do sfery prawa podatkowego, dostrzec należy, że odpowiedzialność podatkowa reprezentanta podmiotu zbiorowego (jako członka zarządu lub wspólnika) może być co najwyżej następcza, i to po wystąpieniu określonych przesłanek oraz przeprowadzeniu odrębnego postępowania. Obowiązek zaś zapłaty podatku spoczywa wyłącznie na podmiocie zbiorowym i wymaga ze strony tego podmiotu tylko określonej aktywności, z którą przepisy podatkowe wiążą obowiązek zapłaty podatku. I jeśli w wyniku zachowania osób reprezentujących interesy podmiotu zbiorowego obowiązek

²⁷ Zob. szerzej *ibidem*, s. 4–5.

²⁸ O. Górniok, *Przestępczość przedsiębiorstw*, s. 61. Analogicznie H.J. Hirsch, *Problem odpowiedzialności*, s. 4–5. Zob. także A. Marek, *Prawo karne*, s. 103.

zapłaty podatku nie zostanie wykonany, to przekształci się on w zaległość podatkową, co do zasady nadal obciążającą wyłącznie ten podmiot zbiorowy, chyba że po jej powstaniu zostanie orzeczona subsydiarna odpowiedzialność podatkowa, np. reprezentanta (jako tzw. odpowiedzialność podatkowa osób trzecich). Jeśli jednak ta zaległość podatkowa może być oceniana także przez pryzmat przepisów Kodeksu karnego skarbowego (dalej: KKS)²⁹, np. jako jedno z oszustw podatkowych, to art. 9 § 3 KKS jasno stanowi, że na potrzeby odpowiedzialności karnoskarbowej sprawcą oszustwa podatkowego może być tylko osoba odpowiedzialna za rzetelną i terminową realizację obowiązków podatkowych. Sam ten przepis oczywiście nie przesądza o odpowiedzialności karnoskarbowej podatkowego reprezentanta. Nie jest to także odrębna forma sprawstwa, tylko jednoznaczne sprecyzowanie, że oszustwa podatkowego w związku z funkcjonowaniem podatnika, a więc także podmiotu zbiorowego, może dopuścić się wyłącznie osoba fizyczna, odpowiedzialna za wykonywanie obowiązków podatkowych. Jest to niewątpliwie normatywny opis, że na gruncie prawa karnego skarbowego za podatnika odpowiada indywidualnie ustalona osoba fizyczna. Innymi słowy, w sferze karnoskarbowej „podatnikiem” staje się osoba, która np. w określonym podmiocie zbiorowym miałaby być swoistym gwarantem poprawnych rozliczeń podatkowych.

4. Rozważania o modelu karania podmiotów zbiorowych

Dla podejmowanych rozważań istotne znacznie mają niektóre aspekty ocen prawnych, które legły u podstaw wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 listopada 2004 r. (OTK ZU 10A/2004, poz. 103, Dz.U. Nr 243, poz. 2442 z 15 listopada 2004 r.). Jako fundamentalne dla poruszanych zagadnień należy uznać trzy kluczowe oceny prawne, zaprezentowane w uzasadnieniu do ww. wyroku.

²⁹ Ustawa z dnia 10 września 1999 r., tekst jednolity: Dz.U. z 2021 r. poz. 408 ze zm.

Po pierwsze, TK jednoznacznie przyjął, że ustawowe rozwiązania o karaniu podmiotów zbiorowych mieszczą się w pojęciu odpowiedzialności karnej, o której mowa w art. 42 ust. 1 Konstytucji RP. Ten bowiem przepis dotyczy nie tylko odpowiedzialności karnej za przestępstwa, ale także innych postaci odpowiedzialności prawnej, wiążącej się z możliwością wymierzenia kar. Innymi słowy, TK nawiązał tu wprost do widocznej linii swojego orzecznictwa, że niektóre przejawy odpowiedzialności represyjnej są bardzo zbliżone do odpowiedzialności karnej za przestępstwa, a to oznacza konieczność stosowania do nich wprost konstytucyjnych standardów, o których mowa w art. 42 Konstytucji. W konsekwencji więc „odpowiedzialność karna” podmiotów zbiorowych, analogicznie do odpowiedzialności dyscyplinarnej i odpowiedzialności za wykroczenia, w ocenie TK jest także objęta konstytucyjnymi standardami odnoszonymi do prawa karnego (teza 69 uzasadnienia do wyroku TK)³⁰.

Dalszą konsekwencją takiej oceny prawnej było jednoznaczne przyjęcie przez TK, że nawet z art. 42 ust. 1 Konstytucji RP w powiązaniu z art. 42 ust. 3 i art. 2 Konstytucji należy wyprowadzić jednoznaczny wniosek, że każda odpowiedzialność karna *sensu largo* musi być oparta na zasadzie winy. Podobnie więc jak w wypadku odpowiedzialności dyscyplinarnej czy odpowiedzialności za wykroczenia, konstytucyjne standardy odnoszone do prawa karnego (represyjnego) mają zastosowanie także do odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, przewidzianej w zakwestionowanej ustawie. W szczególności przepisy ustawy podlegają ocenie z punktu widzenia zasady dostatecznej określoności prawa represyjnego, którą poza art. 42 ust. 1 Konstytucji można wywodzić z zasady ochrony zaufania do państwa i stanowionego w tym państwie prawa (art. 2 Konstytucji), a także z perspektywy pozostałych gwarancji

³⁰ Por. D. Hrabat, *Materialnoprawne aspekty*, s. 165. W kwestii odpowiedzialności karnej *sensu largo* i odrębności odpowiedzialności administracyjno-karnej zob. szerzej T. Oczkowski, *Delikty administracyjne jako szczególna forma represji publicznej. Próba określenia coraz większego znaczenia sankcji administracyjnych*, w: *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Materiały z konferencji naukowej, Lublin 26–27 września 2011*, red. T. Bojarski, A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, K. Nazar-Gutowska, J. Piórkowska-Flieger, D. Firkowski, Lublin 2011, s. 176–180.

konstytucyjnych ustanowionych w art. 42 Konstytucji (tezy 124 i 126–127 uzasadnienia). I jak to jednoznacznie ujęto w uzasadnieniu do ww. judyktu: „Innymi słowy, niedopuszczalne jest stosowanie środków o charakterze represyjnym (penalnym) wobec podmiotu, któremu nie można zarzucić naruszenia prawa, choćby w postaci zaniechania obowiązkowych działań, które mogły zapobiec popełnieniu czynu zabronionego. Czysto obiektywna odpowiedzialność represyjna, oparta wyłącznie na fakcie odniesienia przez dany podmiot zbiorowy korzyści (lub na możliwości odniesienia takiej korzyści), wykracza poza standardy stanowienia prawa represyjnego w państwie prawa” (uzasadnienie do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 listopada 2004 r. OTK ZU 10A/2004, poz. 103, Dz.U. Nr 243, poz. 2442 z 15 listopada 2004 r.) Stąd też w kontekście tego orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego i nadal aktualnej w tym zakresie treści Konstytucji RP należy stać na stanowisku, że jeśli w Polsce ma być utrzymana odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych, to nie może mieć ona charakteru obiektywnego, ale musi być oparta na możliwości przypisania winy w znaczeniu materialnoprawnym.

I wreszcie TK w wydanym orzeczeniu nie wykluczył możliwości, że wina ta może być oparta na odmiennej niż w KK konstrukcji. TK bowiem, oceniając zgodność ówczesnych przepisów o tzw. winie w nadzorze lub winie organizacyjnej podmiotu zbiorowego, przyjął co prawda ich niezgodność z art. 2 i 42 ust. 1 Konstytucji RP, ale nie co do zasady, a tylko z uwagi na brak precyzyjnego określenia przesłanek przypisania jednej z tych postaci winy.

Niewątpliwie więc z orzeczenia TK wynika, że u.o.p.z. wprowadził odpowiedzialność karną podmiotów zbiorowych w znaczeniu art. 42 Konstytucji RP. Jednak nie jest to odpowiedzialność karna *sensu stricto* czyli ta, o której mowa w Kodeksie karnym (dalej: KK)³¹. Innymi słowy, mamy tu do czynienia z odpowiedzialnością karną *sensu largo*, odmienną od odpowiedzialności karnej osób fizycznych, o której mowa w kodeksie karnym³².

³¹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r., tekst jednolity: Dz.U. z 2019 r. poz. 1950 ze zm.

³² Tak trafnie D. Hrabat, *Materialnoprawne aspekty*, s. 106.

Wydaje się więc, że najbardziej racjonalne jest poszukiwanie podstaw odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych w modelu bezpośredniej odpowiedzialności. Jest to samoistna, a więc bezpośrednia odpowiedzialność podmiotu zbiorowego, wynikająca z konieczności ponoszenia prawnych skutków czynów osób działających w imieniu i za zgodą tej osoby oraz w jej interesie. Jak bowiem już wskazano wyżej, skoro korporacje są takimi samymi jak osoby fizyczne adresatami norm prawnych, to naruszenie tych norm przez osoby działające w interesie tych korporacji jest w rzeczywistości zachowaniem sprzecznym z prawem samej korporacji³³.

Wskazany wyżej wyrok Trybunału Konstytucyjnego jednoznacznie rozstrzygnął, że karanie podmiotów zbiorowych musi także wiązać się z wprowadzeniem przesłanki przypisania winy w znaczeniu prawnomaterialnym. Specyfika prawna podmiotu zbiorowego wymaga jednak innego ukształtowania ujęcia tej winy. Stąd też zamiast dostosowywać do tej odpowiedzialności konstrukcję winy przypisywanej osobie fizycznej, należy zbudować odrębną konstrukcję winy dla korporacji³⁴. W przypadku bowiem winy osoby fizycznej mamy do czynienia z osobą jednolitą i niepodzielną, co nie musi występować w przypadku korporacji (przy czynie pracownika/podwładnego). W przypadku więc korporacji winę należy kształtować jako winę za niewłaściwy wybór jej przedstawiciela, winę za złą organizację struktury korporacji i modelu jej działania czy też winę za niewłaściwy nadzór nad funkcjonowaniem struktury korporacji³⁵. Co również istotne, ta bezpośrednia odpowiedzialność nie wymaga skonkretyzowania osoby fizycznej, choć nie wyklucza

³³ O. Górniok, *Przestępczość przedsiębiorstw*, s. 63 czy też H.J. Hirsch, *Problem odpowiedzialności*, s. 4–5.

³⁴ Zob. O. Górniok, *Przestępczość przedsiębiorstw*, s. 69 i wskazane tam stanowisko Klausu Tiedemanna.

³⁵ Tak słusznie H.J. Hirsch, *Problem odpowiedzialności*, s. 12, zob. również O. Górniok, *Przestępczość przedsiębiorstw*, s. 69. Zob. jednak uwagi krytyczne akcentujące to, że ten model będzie zbliżony do odpowiedzialności obiektywnej, tak K. Łakomy, *O potrzebie nowego modelu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, skierowane przeciwko środowisku naturalnemu*, w: *Odpowiedzialność prawna o charakterze penalnym za delikty przeciwko środowisku naturalnemu*, red. M. Pająk, K. Urbanowicz, R. Zawłocki,

takiej możliwości, a więc w konsekwencji „dwutorowej” reakcji prawa karnego³⁶.

Bezpośrednie karanie podmiotów zbiorowych jest więc możliwe, ale musi się ono wiązać z przypisaniem winy w rozumieniu prawa materialnego. I byłoby to rozwiązanie prawne znane innym systemom prawnym, włączając w to inne państwa Europy kontynentalnej, gdzie system prawa karnego oparty jest na analogicznych do Polski podwalinach. Przy czym dla utrzymania zachowania spójności systemu reakcji karnoprawnej za racjonalne należałoby uznać utrzymanie odrębnej podstawy legislacyjnej dla karania podmiotów zbiorowych, analogicznie jak to jest w przypadku spraw o wykroczenia, które są prowadzone na podstawie odrębnych kodyfikacji.

STRESZCZENIE

Rozważania o możliwości wypracowania modelu karania podmiotów zbiorowych

Artykuł obejmuje problematykę oceny zasadności odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych i modelu tej odpowiedzialności. Wypracowanie

Warszawa 2020, s. 172–175. Jednakże poza dyskusją jest, że aktualnie obowiązujące w Polsce rozwiązania czynią w całości martwymi przepisy z u.o.p.z., tak słusznie K. Paluszyńska-Daszkiewicz, M. Paszko, *Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych za przestępstwa przeciwko środowisku – analiza krytyczna*, w: *Odpowiedzialność prawna o charakterze penalnym*, s. 150.

³⁶ M. Filar, w: *System prawa karnego. Tom I*, s. 421–422. Zob. J. Skorupka, *Model odpowiedzialności*, s. 55–56, który wskazuje, że taki model odpowiedzialności podmiotu zbiorowego spełniałby zalecenia wynikające z Rekomendacji Rady Europy z dnia 20 października 1988 r., nr R (18) 88 oraz zapewniałby najpełniejszą ochronę innych uczestników obrotu gospodarczego oraz konsumentów przed najbardziej karygodną aktywnością podmiotów zbiorowych. Zob. również W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo*, s. 180, którzy jednoznacznie przyjmują, że przestępstwo może być popełnione wyłącznie przez osobę fizyczną, a odpowiedzialność karna podmiotu zbiorowego może mieć charakter jedynie następczy i jest uzależniona od popełnienia przestępstwa przez jej „reprezentanta”. Zob. również B. Namysłowska-Gabrysiak, *Odpowiedzialność karna*, s. 135, która wskazuje, że choć w Francji także wprowadzono do kodeksu karnego możli-

niebudzącej wątpliwości koncepcji jest bardzo trudne, choć jednocześnie konieczność karania podmiotów zbiorowych jest zaliczana do jednego ze standardów unijnych w zakresie tożsamych polityk kryminalnych państw członkowskich. Nie ma przy tym wątpliwości, że szereg szkodliwych zachowań może być skutkiem aktywności korporacji. Wydaje się więc, że kwestia ta jest przesądzona, ale nie oznacza to jednak, że wypracowany model będzie efektywny i powiązany z kluczowymi przesłankami odpowiedzialności karnej osób fizycznych, opartej przecież na zasadzie winy.

Słowa kluczowe: odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych

SUMMARY

Considerations on the possibility of developing a model of punishing collective entities

Article concerns issues of necessity of establishing criminal liability of collective entities and questions about model of this penal liability. There are difficulties in developing a single concept of this liability, but that penal liability of collective entities is one of the legal standards at European Union. There is no doubt, that many dangerous practices are results of corporations activity. So it must be said, that such widening of criminal liability is obvious, but the question is if established model is effective and is adequate to standards of criminal liability of natural persons.

Keywords: criminal liability of collective entities

BIBLIOGRAFIA

- Erp J. van, *Messy Business: Media Representations of Administrative Sanctions for Corporate Offences*, "Law & Policy" 2013, vol. 35, issue 1–2.
Filar M., *Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych (na tle ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod*

wość karania podmiotów zbiorowych, to nie ma ona charakteru odpowiedzialności bezpośredniej, gdyż wymagana jest identyfikacja osób fizycznych, które reprezentując korporację, dopuściły się czynu zabronionego, zarzucanego podmiotowi zbiorowemu.

- groźbą kary z 28 października 2002 r.), w: *Przestępczość gospodarcza z perspektywy Polski i Europy*, red. A. Adamski, Toruń 2003.
- Filar M., w: *System prawa karnego. Tom I, Zagadnienia ogólne*, red. tomu A. Marek, red. naczelny Systemu prawa karnego A. Marek, Warszawa 2010.
- Garus-Ryba J., *Osoba prawna jako podmiot przestępstwa – modele odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych*, „Prokuratura i Prawo” 2003, nr 2, s. 47.
- Górniok O., *Przestępczość przedsiębiorstw i karanie jej sprawców*, Warszawa 1995.
- Hirsch H.J., *Problem odpowiedzialności karnej związków osób*, „Studia Prawnicze” 1993, nr 3.
- Hrabat D., *Materialnoprawne aspekty odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w polskim prawie karnym*, Toruń 2008.
- Keulen B.F., Gritter E., *Corporate Criminal Liability in the Netherlands*, “Electronic Journal of Comparative Law” 2010, vol. 14.3, www.ejcl.org.
- Łakomy K., *O potrzebie nowego modelu odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, skierowane przeciwko środowisku naturalnemu*, w: *Odpowiedzialność prawna o charakterze penalnym za delikty przeciwko środowisku naturalnemu*, red. M. Pająk, K. Urbanowicz, R. Zawłocki, Warszawa 2020.
- Marek A., *Prawo karne*, Warszawa 2005.
- Marek A., *Problem odpowiedzialności karnej przedsiębiorstw*, „Prokuratura i Prawo” 1995, nr 5.
- Mohrenschlager M., *Development in the sanctioning of legal persons in the European Union (national and European level)*, w: *Przestępczość gospodarcza z perspektywy Polski i Europy*, red. A. Adamski, Toruń 2003.
- Namysłowska-Gabrysiak B., *Odpowiedzialność karna osób prawnych*, Warszawa 2003.
- Nita B., *Koncepcje odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych w anglo-amerykańskim systemie prawnym*, „Prokuratura i Prawo” 2003, nr 2.
- Oczkowski T., *Delikty administracyjne jako szczególna forma represji publicznej. Próba określenia coraz większego znaczenia sankcji administracyjnych*, w: *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Materiały z konferencji naukowej, Lublin 26–27 września 2011*, red. T. Bojarski, A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, K. Nazar-Gutowaska, J. Piórkowska-Flieger, D. Firkowski, Lublin 2011.
- Oczkowski T., w: *Rozporządzenie UE nr 596/2014 w sprawie nadużyć na rynku. Prawo rynku kapitałowego. Komentarz*, red. M. Wierzbowski, Warszawa 2016.
- Paluszyńska-Daszkiewicz K., Paszko M., *Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych za przestępstwa przeciwko środowisku – analiza krytyczna*,

- w: *Odpowiedzialność prawna o charakterze penalnym za delikty przeciwko środowisku naturalnemu*, red. M. Pająk, K. Urbanowicz, R. Zawłocki, Warszawa 2020.
- Skorupka J., *Model odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych w polskim prawie na tle standardów międzynarodowych*, w: *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, t. XIV, red. L. Bogunia, Wrocław 2003.
- Wróbel W., Zoll A., *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2013.
- Zawłocki R., *Odpowiedzialność karna reprezentanta podmiotu zbiorowego*, Warszawa 2013.
- Zawłocki R., w: *System prawa gospodarczego. Tom 10. Prawo karne gospodarcze*, red. tomu R. Zawłocki, z serii: *System prawa gospodarczego*, red. A. Szumański, S. Włodyka, Warszawa 2018.

